

Esko Muratović

Gimnazija »Stojan Cerović«, Partizanski put bb, ME–81400 Nikšić
esko.muratovic@t-com.me

Kantova epistemika u svjetlu etičkog univerzalizma i moralnog apriorizma njegove filozofije odgoja

Sažetak

Cilj je ovog istraživanja ukazati na bitne aspekte i značaj Kantove epistemičke u svjetlu etičkog univerzalizma i moralnog apriorizma njegove filozofije odgoja. Naime, jednim novim čitanjem Kantova se djela trebaju nanovo metodološko-kritički preispitati, a potom i valorizirati ne samo središnje kategorije njegove teorije spoznaje i njegova deontičko-etičkog univerzalizma u svjetlu aksiomatike njegove moralno nastrojene filozofije odgoja, nego i mogućnosti drugačijega pristupa značenju dometâ njegove filozofije, koji se i danas reflektiraju u mnogim sferama društvene, političke, ekonomske, kulturne i civilizacijske dinamike – upravo kroz prizmu odgoja. Treba ukazati na konzekventno izvođenje teza na putu od kritike čistoga (teorijskoga) uma do kritike praktičkoga uma da bi se došlo do etičko-kategoričkih pogleda i tvrdnji, koji vrhune u jednom moralno-životno mišljenom pojmu odgoja i iz njega nužno proizlazećem obrazovanju.

Gljučne riječi

Immanuel Kant, odgoj, moral, čisti teorijski um, čisti praktički um, etika, sloboda, slobodna volja, vrlina

1. Uvod

Da se praktička, odnosno moralna svrha obrazovanja kod Immanuela Kanta zasniva na sposobnosti učenja i edukabilnosti, kao bitnoj čovjekovoj karakteristici, pokazuje nam to što je u krugu od Kantova teorijskog učenja, preko etičkog univerzalizma koncepta dužnosti, do moralnog apriorizma moguće ne samo raskriti tragove pulsacije njegovih jedinstvenih teorijsko-praktičkih htijenja nego i ukazati na nove mogućnosti analiziranja, razumijevanja i valorizacije središnjih kategorija njegove teorijske i praktičke filozofije kao instancija s obzirom na koje se može promišljati o odgojno-moralnim postignućima čovjeka kao pojedinca i ljudske zajednice. Ovo je istraživanje usmjereno na to da ukaže na nove mogućnosti vrednovanja Kantove filozofije odgoja u kontekstu njegove praktičke filozofije, odnosno etike, pri čemu se osobito važnim čini pojam slobode.

Dokazati (skriveno) značenje, ali i značaj takva Kantova imanentnog »plana« (ili »plana bez plana«) isključuje svaku mogućnost filozofskog ekskluziviteta te predstavlja htijenje da se, s jedne strane, ukaže na važnost meta-metodologizma za efektivno spoznajno, moralno-etičko i odgojno-obrazovno formiranje temeljnih ishodišta djelatnog opravdanja i održivosti tog i takvog »plana bez plana«, što ćemo, naravno, na problemsko-kategorijalnoj razini i kontekstualno pojasniti.¹ Time se u stvari želi pokazati u čemu se ogledaju

1

Da ne bismo pali u zamku »traženja alibija« bismo uvukli u »obranu neobranjivog«, napominjemo da uzimamo u obzir povijesne kon-

Kantov pristup i način izlaganja, pri čemu je, u pogledu moralnog odgoja, ne samo inicirajuća nego i temeljna prioritizacija epistemoloških aspekata, uz otvaranje puteva prema praktičko-etičkome. Ta Kantova prioritizacija u početku je kriptoprioritizacija ovog njegovog ne samo filozofskog nego i životnog cilja: ona je u početku kriptoprikladna unutar njegove logički fundirane epistemike. S druge strane, želimo rasvijetliti i u kojoj su mjeri i na koji način zbog znanstveno-spoznajnih predrasuda pogrešno tumačeni neki aspekti Kantove filozofije, što je doprinijelo kidanju veze kritičko-teorijskih načela s mogućnostima multidisciplinarnosti i iskustveno-životne valorizacije civilizacijskih i kulturnih dometa njegove misli. Naime, Kantov nam primjer pokazuje da je on u svojoj *Kritici čistoga uma* bio posvećen raščišćavanju povijesnih sporova oko temeljnih pojmova i relacija kako bi se uopće moglo ispravno pristupiti problemu spoznaje i samoj spoznaji. Čista razumska refleksija je formativno-spoznajno prenosiva refleksija – suodnosna s obzirom na prenosivost spoznajnog materijala od strane poučavatelja onima koji usvajaju dana znanja. Problemski, kod Kanta su prisutna dva pristupa: kao prvo, generalni metodološko-kritički pristup, koji je upravo epistemičko uporište međusobno povezanoga razvoja kritike čistoga uma i kritike čistoga praktičkog uma, gdje se ne samo grade, već i iskušavaju etičko-kategorička ishodišta; kao drugo, svrhovito-plansko (de)konceptualiziranje aristotelovskoga shvaćanja »moralne vrline« koja je »sposobnost moralnog opredjeljenja, a moralno opredjeljenje, tj. volja (htijenje), zasnovano na odlučivanju (rasuđivanju), rasuđivanje koje mora biti istinito, a htijenje pravilno da bi dali dobar moralni izbor, a ono što razum potvrdi volja treba slijediti«. ² U svjetlu nedogmatičkog čitanja Kantova djela – što podrazumijeva jednu svagda povijesnu svijest o hermeneutiziranju konteksta vremena u kojem je živio i stvarao ovaj filozofski pregalac, s argumentima koji se oslanjaju na novovjekovnu, osobito prosvjetiteljsku revoluciju ljudskoga duha – pokazuje se da je kod nekih tumača Kantovih djela prisutno nerazumijevanje njegovih osnovnih nakana, čime se svjesno ili nesvjesno umanjuje važnost moralnog osjećaja u razumijevanju njegovih filozofskih poruka i moralno-etičkih poduka, uz nerijetko pogrešno povezivanje kategoričkoga karaktera moralnog zakona s konceptom instrumentalne racionalnosti. ³

Drugi bitan aspekt ove teze usmjeren je k razumijevanju Kantova poimanja čovjeka i određenja moralnog bića prema zrijućem očitovanju moralnog karaktera. Stoga se i paideiziranje Kantova čovjeka očitava u stalno otvorenoj mogućnosti kao potrebi i potrebi kao mogućnosti usvajanja, spoznavanja i vrednovanja duhovnih i praktičkih iskustava, ne na razini konceptata *metodos* i *tehne*, već u kontekstu spoznajnih egzemplara prenosivih na razinu dosezanja vrlog karaktera u skladu s korelirajućim sudjelovanjem etike dužnosti i etike vrline za potrebe njegove moralne filozofije odgoja. Ideja univerzalnosti, koja u dvadesetom stoljeću zaživljava na širem planu, donoseći novo iskustvo pluralizma, traži čovjeka realizirana kroz hrabar akt bivstvovanja i potiče njegovu aktivnu ulogu u svijetu. Svi drugi čovjekovi angažmani proizlaze iz njegova sudjelovanja u procesu odgoja, čemu je Kant pristupao s posebno naglašenom svijješću i savješću.

2. Od čistoga uma prema praktičkome umu

Svoju *Kritiku čistoga uma* Kant će nazvati *transcendentalnom kritikom*, što je i polazište ovog istraživanja u kojemu treba pokazati kako osnovni pojmovi

najviših moralnih principa pripadaju spoznajama *a priori*. Oni nisu dio transcendentne filozofije »pošto u izgrađivanje sistema čistoga morala moraju nužnim načinom unijeti pojmove zadovoljstva i boli, požude i sklonosti itd., i to s pojmom dužnosti kao prepreka koju treba svladati ili kao poticaj koji ne treba učiniti motivom, iako ih, doduše, ne čine temeljem svojih propisa«. ⁴ Ovdje je bitno uočiti da Kant govori o motivu, a ne o svrhovitosti dužnosti i moralnog karaktera, »jer sve što je praktičko odnosi se, ako sadrži motive, na osjećanja koja pripadaju empirijskim izvorima spoznaje«. ⁵ Kao dio fenomenologije perceptivnog svijeta, čovjek je i prirodni uzrok čiji kauzalitet podliježe empirijskim zakonima. Kant tvrdi da čovjek kao takav uzrok mora imati određeni empirijski karakter, slično drugim pojavama u prirodi. Stoga taj čovjekov »karakter mi primjećujemo u onim silama i moćima koje on očituje u svojim radnjama«. ⁶

Vođen umom koji posjeduje kauzalitet, a što je evidentno iz onih pravila koja postavljamo kao imperATIVE onih sila koje djeluju u praktičnom životu, čovjek posredstvom imperativa iskazuje da treba praktički djelovati, čime se izražava jedna vrsta nužnosti i veza s razlozima. S praktičke točke promatrano, ideje uma su determinirane razlozima uma i kao takve dokazuju svoj kauzalitet u pogledu čovjekovih radnji kao pojava. ⁷ Pojave koje neposredno pokazuju empirijski karakter proishode iz empirijskog mišljenja – inteligibilnog karaktera. Prema tome, ako um posjeduje kauzalitete u vidu pojava,

»... onda je on jedna moć kojom prvo počinje osjetilni uvjet nekog empirijskog niza posljedica. Jer uvjet koji se nalazi u umu nije osjetilan te, dakle, sam ne počinje.« ⁸

tekste od pojave Kantova djela do naših dana, što uključuje povijesno angažiranu esencijalizaciju genetsko-metodskih sinkroniciteta u prepoznavanju koliko teorijskih, toliko i praktičkih konteksta argumentativnih i kontraargumentativnih pokazatelja civilizacijske važnosti Kantove filozofije i osobito filozofije odgoja.

² Aristotel, *Nikomahova etika*, prev. Radmila Šalabalić, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 2003., str. 118.

³ Ovim se nadalje želi istaknuti da je Kantova deontološka etika, s pratećim joj univerzalizmom, često pogrešno tumačena zbog pokušaja kritizerskog destruiranja velikih ideja, što je svojevrсна patologija koja se filozofski predstavlja kvazikritičkim poentiranjem u odnosu na učenja filozofskih velikana poput Kanta.

⁴ Imanuel Kant [Immanuel Kant], *Kritika čistoga uma*, prev. Nikola Popović, Dereta, Beograd 2012., str. 53. Svoje djelo Kant ne naziva doktrinom, nego transcendentnom kritikom »jer ono nema za cilj proširivanje samih spoznaja, nego njihovo ispravljanje, te nam treba dati mjerilo vrijednosti svih spoznaja a priori«.

⁵ Ibid., str. 55.

⁶ Ibid., str. 376.

⁷ Usp. *ibid.*, str. 378.

⁸ Ibid., str. 379–380. Kant kaže da je čovjek sam pojava, »njegova volja ima svoj empirijski karakter koji je (empirijski) uzrok svih njegovih radnji. Od svih uvjeta koji čovjeka determiniraju shodno ovome karakteru, nema ni jednoga koji se ne bi nalazio u nizu prirodnih posljedica i koji se ne bi pokoravao njihovome zakonu, prema kojem nikako ne postoji neki empirijski bezuvjetni kauzalitet o onome što se dešava u vremenu. [...] Um je, dakle, postojani uvjet svih voljnih radnji u kojima se čovjek pokazuje. Svaka od tih radnji unaprijed je određena u empirijskome karakteru čovjeka već i prije nego što se dogodi. Što se tiče inteligibilnoga karaktera, u kojega je empirijski karakter samo njegova osjetilna shema, za njega nikako ne važi neko prije ili poslije te je svaka radnja, bez obzira na vremenski odnos u kojem ona stoji s drugim pojavama, neposredna posljedica inteligibilnoga karaktera čistoga uma, koji, prema tome, djeluje slobodno, a da nije u lancu prirodnih uzroka determiniran dinamički bilo vanjskim

U tom smislu, opća je logika ustvari primijenjena logika u kojoj »mi apstrahiramo od svih empirijskih uvjeta pod kojima naš razum djeluje«, kao i »od svih uzroka iz kojih nam dolaze izvjesne spoznaje«, jer se ovi uzroci odnose na razum samo pod određenim, izvjesnim uvjetima njegove primjene na svoje određenje, za što nam je potrebno iskustvo. Time opća logika postaje *primijenjena* kada se angažira u pravilima korištenja razuma pod subjektivnim empirijskim uvjetima kroz psihološke predodžbe. Iako ima empirijske principe, ona je opća jer se odnosi na korištenje razuma bez obzira na predmet. Stoga ona nije ni kanon razuma niti oruđe specifičnih, zasebnih znanosti, nego isključivo »katartikon običnog razuma«,⁹ to jest vještina moralnog očišćenja (što je u vezi s glavnom temom ovog rada). To se promatra najprije s uvidom u razlikovanje čiste logike, koja se oslanja isključivo na apstraktne principe (kao moći čistog uma i mogućnosti spekulativnog uma), od primijenjene logike (kao osnove primjenjivosti čistog praktičkog uma), dajući nam predodžbe o razumu i pravilima njegove nužne upotrebe u konkretnim situacijama. Iako se primijenjena logika fokusira na pažnju, čista (opća) logika istražuje njene smetnje i posljedice, zablude, stanje sumnje, dvoumice, uvjerenja itd., pa stoga

»... stoji prema njoj kao čisti moral koji sadrži samo nužne moralne zakone jedne slobodne volje prema teoriji o vrlinama u pravom smislu te riječi koja ispituje ove zakone u njihovu odnosu prema teškoćama koje čine osjećanja, naklonosti i strasti kojima su ljudi više-manje podložni, i koja nikada ne može predstavljati neku pravu i demonstrativnu znanost jer su njoj, isto kao i primijenjenoj logici, potrebni empirijski i psihološki principi.«¹⁰

Dakle, u okviru opće logike nužno je potpuno apstrahirati segment, razdvojiti područje koje čini čistu teoriju uma od onog dijela koji čini primijenjenu logiku, iako i dalje pripada općoj domeni. Prvi segment predstavlja samo i jedino znanost, iako može biti kratka i suhoparna, kako to zahtijeva metodološko izlaganje elementarne teorije razuma. Uvjet se ovdje ogleda u inteligibilnome, on je *izvan* niza pojava. Kant ukazuje na to da ljudski um sadrži ne samo ideje nego i ideale koji kao regulativni principi imaju *praktičku* snagu i

»... leže u osnovi mogućnosti savršenstva izvjesnih radnji. Moralni pojmovi nisu potpuno čisti pojmovi uma jer njima u osnovi leži nešto empirijsko (zadovoljstvo ili nezadovoljstvo).«¹¹

Um postavlja granice slobodi koja nije podložna zakonima, koristeći princip koji se odnosi na čiste pojmove uma. Kant tvrdi da po svojoj biti i čistoći vrлина i ljudska mudrost jesu ideje.

Čak i kada bi se Kantov »moralni maksimalizam«, koji govori o moralu za sve, ali upućuje na moral pojedinca, tumačilo kao kontekstualizirani moral koji proishodi iz tradicije neke kulturne zajednice, ne bi se moglo izbjeći kantovski zaključak o potrebi kultivacije ljudskog duha kroz odgoj i obrazovanje, što je do izražaja došlo i u njegovom spisu o prosvjetiteljstvu, gdje se na početku kaže:

»Prosvjetiteljstvo je izlazak čovjekov iz stanja samoskrivljene nezrelosti.«¹²

Kant tvrdi da se djeca, uz discipliniran, kultiviran i civiliziran način, ne smiju odgajati prema onom sadašnjem, već prema onom budućem, jer upravo samo onaj koji se drži dužnosti i zakona postaje moralan pojedinac, kao što se »čovjek mora spoznati u onome što je bio, da bi u sadašnjosti mogao doći do sebe« jer »ono što je povijesno bio ostaje nezaobilazan i temeljan faktor onoga što će biti«. ¹³

S druge strane, u svojoj *Kritici praktičkoga uma* on tvrdi da »čisti um mora sam za sebe biti praktički, to jest on mora biti u mogućnosti odrediti volju pomoću čiste forme praktičkog pravila, bez pretpostavke bilo kojeg osjećanja, dakle, bez predodžbe o onome što je ugodno ili što je neugodno kao materije moći žudnje koja je uvijek empirijski uvjet principa«. ¹⁴ Naime, um jedino tada u svom samoodređenju volje, mimo nepotrebne sklonosti, pokazuje vjerodostojno višu moć htijenja kojemu je subordinirano ono što je patološki moguće razrješivo i o njemu ovisno, dočim čak i najmanji prizvuk posljednje vrste ide nauštrb njegove jačine i prednosti, poput onog i najmanje iskustvenog, a što je, primjerice, uvjet matematičkoj javnosti i otvorenosti, destruirajući njenu veličanstvenost i živost. Kao potvrda ove povezanosti teorijskog i praktičkog uma služi jedna od Kantovih ključnih rečenica:

»U praktičkom zakonu um neposredno određuje volju, a ne putem osjećanja zadovoljstva ili nezadovoljstva koje se umeće između toga dvoga, čak ni onog izazvanog ovim zakonom; i samo to što on kao čisti um može biti praktički omogućuje mu da bude zakonodavan.« ¹⁵

Otuda slijedi i njegova ideja javne upotrebe uma:

»Evidentno je da javna upotreba uma pretpostavlja određenu autonomiju pojedinca koja se može ostvarivati u političkoj zajednici slobodnih građana, što implicira povezanost teorijskog znanja i praktičkog djelovanja, pri čemu se interes uma pojavljuje kao interes čovjeka za vlastitim samoopredjeljenjem i samoostvarivanjem. Prosvjetiteljstvo se ovdje manifestira i kao pravo na slobodu govora i pisanja, odnosno kao djelovanje u skladu s određenim ulogama, pravilima i dužnostima.« ¹⁶

U skladu s navedenim, čovjekova se dužnost ogleda u obrazovanju vlastitoga razuma, kultiviranju svoje savjesti o tome što je dužnost ili što nije, što prema Kantu nalaže da čovjek »mora imati poštovanje pred zakonom u samom sebi da bi mogao zamisliti makar i jednu dužnost«. ¹⁷ To je u suglasju s njegovom etički zakonomjernom odredbom »prve zapovijedi svih dužnosti prema sebi samom«:

ili unutarnjim uzrocima, ali koji u vremenu prethode.« – Ovdje Kant naglašava ulogu slobode uma koji se označava kao neka moć koja je u stanju započeti »neki niz događaja sama od sebe, tako da u njoj ništa ne počinje, nego ona kao neuvjetovani uvjet svake voljne radnje ne dopušta iznad sebe nikakve uvjete koji joj u vremenu prethode, dok, međutim, njeno djelovanje ipak počinje u nizu pojava, ali ono tu ne može nikada sačinjavati neki posve prvi početak«.

9
Ibid., str. 85.

10
Ibid., str. 85–86.

11
Ibid., str. 389.

12
Immanuel Kant [Immanuel Kant], »Odgovor na pitanje: Šta je prosvetćenost?«, u: Immanuel Kant [Immanuel Kant], *Um i sloboda*, prev. Danilo N. Basta, Velika edicija Ideja, Beograd 1972., str. 41–48, ovdje str. 44.

13
Karl Jaspers, »O uslovima i mogućnostima jednog novog humanizma«, *Letopis Matice srpske*, knj. 468, sv. 5, Novi Sad 2001., str. 627.

14
Immanuel Kant [Immanuel Kant], *Kritika praktičkog uma*, prev. Danilo N. Basta, BIGZ, Beograd 1979., str. 47. Ovdje je potrebno uočiti da je Kant u *Kritici praktičkoga uma*, koncentrirajući se na pitanje didaktike, teorijskog vježbanja, uvježbavanja, problematizirao i čovjekovo odgajanje za moral.

15
Ibid., str. 47.

16
Slavka Gvozdenović, »Kantovo shvatanje prosvjetiteljstva«, *Sociološka luča* 9 (2017) 2, str. 27–35, ovdje str. 28.

17
Immanuel Kant [Immanuel Kant], *Metafizika morala*, prev. Dušica Guteša, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 1993., str. 204.

»Spoznaj (istraži, dokuči) *sebe samog* ne prema svojoj fizičkoj savršenosti (podobnosti ili nepodobnosti za raznorazne svrhe koje su ti po volji ili i zapovjedene), nego prema moralnoj, u pogledu tvoje dužnosti – tvog srca – je li dobro ili zlo, je li izvor tvojih radnji čist ili nečist, i što se, bilo kao prvobitno pripadajuće *supstanciji* čovjeka ili kao izvedeno (stečeno ili primljeno), može pripisati njemu samom i pripadati moralnom *stanju*.«¹⁸

Ovdje Kant naglašava da moralne pojmove ne možemo u potpunosti vezivati za um jer se svijest u zadovoljstvu ili nezadovoljstvu ne može otrgnuti od životnog iskustva. Stoga treba imati u vidu da

»... subjektivno nužan zakon (kao prirodni zakon) jest, prema tome, objektivno čak vrlo slučajan praktički princip koji u različitim subjektima može i mora biti vrlo različit; prema tome, on nikada ne može biti zakon jer kod žudnje za srećom nije važna forma zakonitosti, nego jedino materija, naime, trebam li i koliko uživanja očekivati od pokoravanja zakonu.«¹⁹

Međutim, ako čovjek kao umno biće želi formulirati svoje osnovne principe ili maksime kao univerzalne zakone, ti bi se principi trebali odnositi isključivo na formu, a ne na materiju. Prema ovome, moralni zakoni su univerzalni i primjenjivi, neovisno o konkretnim okolnostima jer su fokusirani na njihovu formalnu stranu, umjesto na konkretan sadržaj.

Pošto su vrlina i ljudska mudrost po svojoj samobitnosti potpune ideje, treba imati u vidu i značenje ideala jer »kao što ideja daje pravilo, tako ideal služi u takvom slučaju kao *prasilika* potpune odredbe paslike, i mi za ocjenu naših radnji nemamo nikakva drugog mjerila osim postupanja ovog božanskog čovjeka u nama s kojim se uspoređujemo da bismo sebe ocijenili i tako se popravili, iako ga nikad ne možemo dostići u njegovoj savršenosti.«²⁰ Evidentan je utjecaj Platonova »sjećanja duše na ono gdje je nekad boravila« na Kantovu navedenu teoriju odraza prema kojoj mu se pripisuje filozofska navinost i pored toga što se on ograđuje od mogućnosti zapadanja u antinomiju:

»Ovi ideali, iako im se ne bi mogao priznati objektivni realitet (egzistencija) ipak se zbog toga ne mogu smatrati uobraziljom, već oni služe kao jedno neophodno mjerilo uma kojem je potreban pojam o onome što je potpuno u svojoj vrsti da bi prema njemu ocjenjivao i odmjeravao stupanj i nedostatke onoga što je nepotpuno [...] i time samu *dobrotu* koja leži u ideji čine sumnjivom i sličnom nekoj prostoju uobrazilji.«²¹

Na ovome zasnovani praktički propisi nikad ne mogu biti sveopći jer razlog koji određuje moći htijenja i žudnje zasnovan je na osjećanju zadovoljstva i nezadovoljstva, onom osjećanju koje nikad ne da naslutiti da je sveopće upućeno na iste predmete. Međutim, »ono što um namjerava sa svojim idealom jest opća odredba po pravilima *a priori*; otuda on zamišlja sebi jedan predmet koji treba biti potpuno odrediv prema principima, iako za to nedostaju dovoljni uvjeti u iskustvu.«²² Naime, svoju namjeru (u početku kriptoteorijski naum) u *Kritici čistoga uma* za ostvarenjem moralno-odgojnog cilja kojim je Kant životno i stvaralački vođen, on na drugačiji način provodi i formulira i u *Kritici praktičkoga uma*:

»... duši se apsolutno mora predstaviti čist moralni motiv, koji, ne samo time što je jedini koji utemeljuje karakter (praktički konzekventan način mišljenja prema nepromjenjivim maksimama), nego i zato što čovjeka uči da osjeća vlastito dostojanstvo, daje duši snagu, koja je za nju neočekivana, da se otrgne od svake osjetilne privrženosti ako bi ona težila postati vladajuća, [...] prijemčivost čistog moralnog interesa i, u skladu s time, pokretačku snagu čiste predodžbe vrline, ako se ona ispravno predoči ljudskom srcu, kao najmoćniju i, kad je riječ o trajnosti i točnosti u pokoravanju moralnim maksimama, jedinu pobudu za dobro.«²³

Život koji se zaista živi »prema mjerilu poopćive maksime« zasnovan je na punoj autonomiji individue koja podnosi žrtve »radi moralne dužnosti.«²⁴ Da

bi čovjek djelovao prema vlastitim maksimama, potrebno je najprije uspostaviti pravila unutar samog odgojnog procesa, koja se mogu imenovati kao pravila za odgajanje djece. To je osnova za izgradnju karaktera djeteta u školi, što tijekom odrastanja uključuje i razvijanje osjećaja za dužnost kroz iskušavanje karaktera.²⁵ Osim toga, prema Kantu, odgajanje djece ne bi trebalo biti usmjereno prema trenutnim potrebama, nego prema budućnosti. U tom smislu, Kant naglašava važnost istraživanja – ne samo kako disciplinirati i kultivirati, civilizirati i moralizirati čovjeka nego i kako ga uopće odgajati u fizičkom i u moralnom smislu. Sve ove odgojne radnje provlače se kroz čitavo Kantovo djelo, pri čemu je razvoj ovih moći moguć samo u društvu u kojem zaživljava »disciplina slobode«.²⁶ Kant tvrdi da čovjek prema svojoj prirodi nije moralno biće, nego odgajanjem postaje takvim tek kada razvije sposobnost shvaćanja dužnosti i zakona. Ukoliko nam posluži primjer dobročinstva kao još jednog područja u kojem se može vidjeti moralno djelovanje, u tom slučaju djelujemo moralno samo ako pomažemo drugima iz čiste dužnosti, a ne iz neke koristi ili radi osobne dobiti, pri čemu:

»Moralnost jedne radnje potvrđuje svjesna i voljna radnja (svjesno i voljno obavljene radnje). U tom smislu, radnja je učinjena svjesno i po slobodi volje.«²⁷

Sveukupno, Kant naglašava važnost činjenja ispravnih stvari iz moralne dužnosti, umjesto da djelujemo iz interesa ili želje za vlastitim koristima. Pri tom se uloga slobodne volje očituje ne samo kao otvoreno »odredište« nego i kao otvoreno ishodište. U skladu s tim, da bi se čista forma zakona mogla predstaviti samo umski, ona ne može biti predmet osjetila, niti spada među fenomene; međutim,

»... ako za nju nikakav drugi određujući razlog volje i ne može služiti kao zakon, osim samo ona sveopća zakonodavna forma, onda se takva volja, kao potpuno neovisna o prirodnom zakonu pojava, naime, o zakonu kauzaliteta, mora misliti u uzajamnom odnosu. Takva neovisnost,

18

Ibid., str. 241.

19

I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 48.

20

I. Kant, *Kritika čistog uma*, str. 389.

21

Ibid.

22

Ibid., str. 390.

23

Usp. I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 166.

24

Otfried Hefe [Otfried Höffe], *Umijeće življenja i moral. Ili: Usrećuje li vrlina?*, prev. Časlav D. Koprivica, Akademski knjiga, Novi Sad 2011., str. 371.

25

Immanuel Kant [Immanuel Kant], *Vaspitavanje dece*, prev. Milan Šević, Bata, Beograd 1991., str. 45. Za učenike je, prema Kantu, neizostavno bitna poslušnost, što mogu postići ili

primoravanjem (prisilno) ili povjerenjem (dobrovoljno). U isto vrijeme, uloga učitelja sastoji se u tome da on ne pravi razlike među učenicima kako bi zakoni bili poopćeni, a ne usmjereni na pojedince. Prema Kantovu shvaćanju, kazne se povezuju s prekršajima, a podijeljene su na fizičke (tjelesne) i moralne (uskraćivanje naklonosti). Kant razlikuje tri vrste kazni koje proizlaze iz čovjekova ponašanja: prirodne, umjetne i one izazvane gnjevom. Svrha kazni, prema njemu, jest u poticanju djeteta na prepoznavanje potrebe za promjenom nakon što bude kažnjeno. Osim poslušnosti, Kant naglašava i važnost istinitosti, kao i druženja.

26

I. Kant, *Um i sloboda*, str. 208.

27

Esko Muratović, »Poslovna etika i Di Džordžovi podsticaji u odnosu na moralnu odgovornost, vrlinu i moralno rezonovanje«, *Arhe* 15 (2018) 2, str. 223–245, ovdje str. 228.

međutim, zove se sloboda u najstrožem, to jest u transcendentnom smislu. Dakle, volja, kojoj čista zakonodavna forma maksime jedino može služiti kao zakon, jest slobodna volja.«²⁸

Međutim,

»... u pojmu volje već je sadržan pojam kauzaliteta, dakle, u pojmu čiste volje sadržan je pojam kauzaliteta sa slobodom, to jest kauzaliteta koji nije odrediv prema prirodnim zakonima i koji, dakle, nije sposoban ni za kakav empirijski opažaj kao dokaz njene realnosti, ali koji u čistom praktičkom zakonu a priori potpuno opravdava svoju objektivnu realnost, ne radi (što je lako uvidjeti) teorijske, već samo radi praktičke upotrebe uma.«²⁹

Kao neuvjetovano, praktičko pravilo nameće nam se u vidu kategoričkog praktičkog stava na osnovi kojeg se volja objektivno određuje »apsolutno i neposredno (samim praktičkim pravilom koje je, prema tome, ovdje zakon)«.³⁰ Naime, kao neposredno zakonodavan, čisti um je praktički um, kako Kant i izvodi svoj zaključak:

»Čisti um je sam za sebe praktički i daje (čovjeku) sveopći zakon koji nazivamo *moralnim zakonom*.«³¹

Iako iznad obaveznosti i dužnosti, kao svetost volje, slobodna volja je »praktička ideja koja nužno mora služiti kao uzor, a približavanje tom uzoru do u beskonačnost jest ono jedino što pripada svim konačnim umnim bićima«. ³² Na sličan način Kant će o tome govoriti još na nekoliko mjesta, poput onog u »Analitici čistoga praktičkog uma«, odnosno »Dedukciji načela čistoga praktičkog uma«, kada kaže da čisti um, neovisno o svemu empirijskom, može biti praktički um

»... pomoću autonomije u načelu moralnosti kojom on određuje volju za djelovanje. – Ona istovremeno pokazuje da je taj fakat nerazdvojno povezan sa sviješću o slobodi volje, štoviše, da je s njom jedno.«³³

Jedno od ključnih mjesta u *Kritici praktičkoga uma* tiče se Kantova uspoređivanja s analitičkim dijelom kritike čistoga spekulativnog uma, pri čemu se sintetička načela, neovisno o onom osjetilno pojmljivom, tiču razuma. Naime, »spekulativni um je učinio dosta da osigura pojam noumena«. ³⁴ U odnosu na to, moralni zakon ukazuje na »čisti svijet razuma«, »koji taj svijet pozitivno određuje«, ³⁵ omogućujući nam zakonomjernu spoznaju. S druge strane, zadatak uma ogleda se u tome što jedinstvo svih mogućih iskustvenih radnji razuma sistematizira, kao što je zadatak razuma da pomoću pojmova spaja raznorodne fenomene, podvođeći ih pod empirijske zakone. Stoga zakon te autonomije čistog uma ovisi o spoznaji praktičkih zakona, što je ustvari »*priroda koja se nalazi pod autonomijom čistog praktičkog uma*«:

»Zakon te autonomije jest, međutim, moralni zakon, koji je, prema tome, osnovni zakon nadosjetilne prirode i čistog razumskog svijeta, čija kopija treba da egzistira u osjetilnom svijetu, no ipak ne istovremeno nauštrb njegovih zakona.«³⁶

Posredovanjem moralnog zakona prevodivi smo u neku vrstu prirode u kojoj bi čisti um, podržan odgovarajućom fizičkom moći, proizveo najviše dobro, dok moralni zakon oblikuje našu volju, formirajući osjetilni svijet kao cjelinu umnih bića. U tom smislu moralni zakon jest univerzalni princip za postizanje moralnog dobra. Kantovo usklađivanje fizičke moći i dobra ukazuje na to da bi čisti um trebao biti praćen odgovarajućom fizičkom moći kako bi proizveo najviše dobro. Ovo može ukazivati na ideju da moralne odluke ne ostaju samo na apstraktnoj razini, nego se trebaju manifestirati kroz konkretne akcije i djelovanje u svijetu, koje se može podijeliti na ono koje je u skladu s dužnošću i ono koje proizlazi iz same dužnosti. Primjer djelovanja u skladu s dužnošću

je trgovac koji iskreno i pošteno obavlja svoj posao, iako mu je namjera bila ostvarivanje vlastite koristi. Kant tvrdi da je istinski moralan čin onaj koji proizlazi iz dužnosti, gdje čovjek obavlja posao ispravno radi same radnje, a ne radi postizanja neke druge svrhe. U tom smislu:

»Dužnost nam daje uputu da činimo ono što je ispravno i izbjegnemo ono što je pogrešno, bez obzira na konzekvence.«³⁷

Kada »zakon neposredno određuje volju, njemu primjerena radnja po sebi je dobra, – volja, čija je maksima uvijek primjerena tom zakonu, jest *apsolutno, u svakom pogledu, dobra i najviši je uvjet svakog dobra*«. ³⁸ Jer »samo formalni zakon, to jest takav zakon koji umu kao najviši uvjet maksima propisuje samo formu njegova sveopćeg zakonodavstva, može *a priori* biti određujući razlog praktičkog uma«. ³⁹

Da bi se nanovo mogla promišljati Kantova glavna uporišta na osnovi kojih treba doći do obranjivosti teze o razumijevanju koreliranja njegove etičke »aparature« koja konzistentno izrasta iz epistemike za moralno-odgojni apriorizam, treba uočiti sljedeće:

»Um se nikada ne odnosi neposredno na neki predmet, već samo na razum i preko njega na svoju vlastitu empirijsku upotrebu; on, dakle, ne proizvodi nikakve pojmove (o objektima), već ih samo uređuje i daje im ono jedinstvo koje oni mogu imati u svojoj najvećoj mogućoj proširenosti, to jest u odnosu prema totalitetu nizova koji razum potpuno gubi iz vida, pošto pazi samo na onu vezu na osnovi koje svuda postaju nizovi uvjeta u skladu s pojmovima. Prema tome, um ima zapravo za svoj predmet samo razum i njegovu svrhovitu primjenu; i kao što razum na osnovi svojih pojmova ujedinjuje raznovrsnost u objektu, tako um sa svoje strane ujedinjuje raznovrsnost pojmova na osnovi ideja time što postavlja kao cilj radnji razuma neko određeno kolektivno jedinstvo bez kojega bi se one ograničile samo na distributivno jedinstvo.«⁴⁰

Iz navedenog se može zaključiti: da bi um prema idejama mogao tražiti njihovo jedinstvo koje nadmašuje potrebe iskustva, on upravo pretpostavlja razumske spoznaje primarno primjenjive na samo iskustvo. Ako postoji neka

28

I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 51.

29

Ibid., str. 76.

30

Ibid., str. 53.

31

Ibid., str. 54.

32

Ibid., str. 55. Radi pojašnjenja: »Ta ideja im stalno i točno drži pred očima čisti moralni zakon, koji se zato sam naziva svetim, a biti siguran u beskonačni progres svojih maksima i njihovu nepromjenjivost za stalno napredovanje, to jest biti siguran u vrlinu, jest ono najviše što može učiniti konačni praktički um – koji opet ni sam, bar kao prirodno stečena moć, nikada ne može biti savršen.«

33

Ibid., str. 64.

34

Ibid., str. 65.

35

Ibid.

36

Ibid.

37

Esko Muratović, »O moralnom normativitetu Di Džordžove etike međunarodnog poslovanja«, *Sociološka luča* 6 (2012) 2, str. 82–92, ovdje str. 89. »Deontološko gledište podrazumijeva moralnu vrijednost, koja na osnovu ispravnog i neispravnog postupanja treba proizici iz principa volje po kojem je djelovanje učinjeno. Stoga se za postupanje iz dužnosti smatra da je dobro po sebi, dok se svrhovito postupanje (teleološke teorije) uzima kao dobro za nešto.« – Ibid.

38

I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 83.

39

Ibid., str. 84.

40

I. Kant, *Kritika čistog uma*, str. 432–433.

pravilna upotreba čistoga uma za koju u tome slučaju mora postojati neki kanon, onda se taj kanon neće odnositi na spekulativnu upotrebu uma, nego na njegovu praktičku upotrebu, za koju Kant kaže da je treba nadalje ispitati.⁴¹ Treba spomenuti i Rousseauov utjecaj na Kanta, prije svega njegova djela *Emil ili O odgoju* i *Društveni ugovor*, koja su značajno utjecala na Kantovu teoriju odgoja i njegovu etiku dužnosti.⁴² Pojam građanske slobode, rusovski promatran, kod Kanta se reflektira u pitanju: može li zakon biti nositelj slobode, što je slučaj kod Rousseaua,⁴³ ako pojedinac sebe podčinjava zakonu? Stoga je i Kantov kategorički imperativ neka vrsta univerzalizirajuće etičke reakcije koja se ne odnosi na društvene norme, pravila, zakone, nego se primarno usmjerava na određenje volje pojedinca, u čemu moralni odgoj ima najveći društveni značaj kao nužna dužnost ne samo pojedinca nego i zajednice. Konceptom oblikovanja osjetilnog svijeta umnih bića kod Kanta se posredstvom moralnog zakona oblikuje volja koja će dati formu osjetilnom svijetu, što nije samo povezano s našom percepcijom i integracijom s okolinom, već svoju djelotvornost i primjenjivost ostvaruje u intersubjektivizaciji svijeta, društvenih institucija i uopće svijeta oko nas.

3. Od čistoga praktičkog uma prema moralnome odgoju

Kantovo konzekventno suočavanje s logičkom tradicijom, usklađeno s primjenom kopernikanskog obrata od objekta spoznaje prema spoznajnom subjektu, upravo se reflektira na proces napredovanja u unapređenju duhovnih sposobnosti i neovisnog donošenja odluka, dok neprosvijećenost, uz nedostatak odlučnosti i samopouzdanja, sa sobom nosi pasivno prihvaćanje postojeće realnosti. Nedostatak želje za promjenom koja bi zahtijevala intelektualni napor, osobni angažman i preuzimanje odgovornosti za neizvjesnost krajnjih ishoda karakterističan je za stanje neprosvijećenosti.⁴⁴ Djelovanje u skladu s danim društvenim ulogama, dužnostima i pravilima neostvarivo je bez suodnosa teorijskog i praktičkog uma, pa se čovjekovi interesi, mimo motiva, objedinjuju samosvrhovitim opredjeljenjem i samosvrhovitim ostvarenjem. U kontekstu *krajnjeg cilja prirodne dijalektike ljudskoga uma* Kant kaže:

»Najviše formalno jedinstvo koje se zasniva jedino na pojmovima uma jest svrhovito jedinstvo stvari te nas spekulativni interes uma nagoni da cijeli poredak u svetu promatramo kao da je on ponikao iz namjera nekog najvišeg uma. Jedan takav princip otvara zaista našem umu u njegovoj primjeni u području iskustva sasvim nove zadatke: da ujedinjuje stvari u svijetu u skladu s teleološkim zakonima i da na taj način dospije do njihova najvećeg sistematskog jedinstva.«⁴⁵

Kada svijest o moralnom zakonu potvrđuje da čisti um za sebe može da bude praktički, onda je riječ o istom umu kako s teorijskog tako i s praktičkog gledišta čija se rasudnost zasniva na principima *a priori*. Iako moć uma možda nije dovoljna da nedvosmisleno potvrdi određene stavove, neproturječne, ali neophodne za praktički interes čistog uma, on ih ipak mora prihvatiti. Ovi se stavovi prihvaćaju kao eksterna ponuda koja nije izrasla na tlu uma, ali je dovoljno potvrđena, pa se um trudi da ih poveže sa svojim spekulativnim spoznajama. Iako um priznaje da to nisu njegove spoznaje, on ih ipak koristi kao proširenje svoga djelovanja u praktičkom smislu, što nije suprotno njegovu interesu da ograniči spekulativnu lakomislenost. Naime, »u povezanosti čistog spekulativnog uma s čistim praktičkim umom u jednu spoznaju ovaj posljednji ima *primat*, pretpostavljajući, naime, da ta povezanost nije slučajna i proizvoljna, nego *a priori* zasnovana na samom umu, dakle nužna.«⁴⁶

Pored napora praktičkog uma da se proširi na sva područja i da tamo gdje je to potrebno zbog vlastitih zahtjeva uključi spekulativni um u svoje granice postoji istovremeno mogućnost da se praktički um podredi spekulativnom umu. Međutim, ne može se očekivati da se čisti praktički um podredi spekulativnom umu, jer je svaki interes na kraju krajeva usmjeren ka praktičkom, dok je interes spekulativnoga uma uvjetovan i potpun samo u praktičkoj primjeni. Dakle, praktički um nije ograničen spekulativnim umom, niti spoznajnim moćima svijesti, dočim je sâm čovjek praktičko, djelatno biće. Stoga bi i čisti praktički zakoni, empirijski neuvjetovani, čiji cilj um postavlja potpuno *a priori*, bili proizvod čistoga uma.

»Takvi su pak *moralni zakoni* te se, dakle, samo oni odnose na praktičku upotrebu čistoga uma i za njih je nemoguć neki kanon.«⁴⁷

Naime, moralni zakon distancira se od individualnih sklonosti i prirodnih sredstava njihova zadovoljenja, fokusirajući se isključivo na slobodu razumnog bića uopće, uzimajući u obzir samo nužne uvjete pod kojima ta sloboda može biti u skladu s raspodjelom blaženstva, u skladu s određenim principima. Za suodnos čistog i praktičkog uma i mogućnost primjenjivosti danog kauzaliteta u odnosu prema slobodi uopće Kant kaže:

»I tako čisti um sadrži u sebi, doduše, ne u svojoj spekulativnoj primjeni, već u nekoj praktičkoj, dakle, moralnoj primjeni, principe *mogućnosti iskustva*, naime, takvih radnji koje bi se u skladu s moralnim propisima *mogle* naći u *povijesti* čovjeka. Jer zaista, budući da um nalaže da takve radnje treba izvršiti, mora biti moguće da se one izvršavaju, i prema tome mora biti moguća jedna osobita vrsta sistematskog jedinstva, naime, moralno jedinstvo, dok, međutim, sistematsko jedinstvo prirode u skladu sa *spekulativnim principima uma* nije moglo biti dokazano, jer um zaista ima kauzalitet u odnosu prema slobodi uopće, ali ne i u odnosu prema cjelokupnoj prirodi, te moralni principi uma mogu zaista proizvoditi slobodne radnje, ali ne i prirodne zakone. Na taj način principi čistoga uma imaju objektivni realitet u njegovoj praktičkoj, a osobito u njegovoj moralnoj upotrebi.«⁴⁸

U skladu s ovim promišljanjima, tehničko, *eksperimentalno* sredstvo obrazovanja za vrlinu, kako u svojoj etičkoj didaktici navodi Kant, »jest *dobar* primjer samog učitelja (da bude egzemplaran u vođenju) i ono što *opominje* kod drugih; jer podražavanje je još neobrazovanom čovjeku prvo odre-

41
Ibid., str. 525.

42
U tom smislu Kant kaže: »Ja sam po sklonosti istraživač. Osjećam žed za znanjem i strasni nemir da u tome napredujem ili zadovoljstvo pri svakom napretku. Bilo je vremena kada sam mislio da bi samo to moglo odavati čast čovječnosti i prezirao gomilu koja ništa ne zna. Rousseau me je doveo na pravi put. Ova je zaslijepljena nadmoćnost iščezla i učio sam da odajem počast ljudima i osjećao bih se puno nekorisnijim nego obični radnik da nisam vjerovao da ovakvo razmišljanje može dati vrijednost svima drugima da povrate prava čovječnosti.« – Immanuel Kant, *Sämtliche Werke in chronologischer Reihenfolge*, sv. 8, Leopold Voss, Leipzig 1868., str. 224; cit. prema: Igor Cvejić, »Šta Kant duguje Rusou?«, *Filozofija i društvo* 23 (2012) 3, str. 163–175, ovdje str. 170.

43
Ovdje treba imati u vidu da se ovo pitanje kod Rousseaua odnosi na pojedinca, građanina kao nosioca opće, zakonodavne volje i treba ga tumačiti u kontekstu potreba povijesno-događajnog konkretuma koji vrhuni u Francuskoj revoluciji.

44
S. Gvozdrenović, »Kantovo shvatanje prosvjetiteljstva«, str. 32.

45
I. Kant, *Kritika čistog uma*, str. 458.

46
I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 138.

47
I. Kant, *Kritika čistog uma*, str. 527.

48
Ibid., str. 531.

divanje volje za primanje maksima koje on sebi ubuduće stvara.«⁴⁹ Za svoju moralnu filozofiju odgoja i iz njega proizlazećeg obrazovanja⁵⁰ Kant navodi egzemplarno ponašanje, dobar uzor kao čin i »dokaz ostvarivosti onoga što je primjereno dužnostima.«⁵¹ Za upotpunjavanje dobra neophodno je da onaj koji svojim ponašanjem zaslužuje sreću djeluje u nadi da je može dosegnuti. Čak i najnepristraniji um, oslobođen svih specifičnih ciljeva i osobnih motiva, vrednovat će djela s ciljem postignuća blaženstva. U praktičkoj ideji etička savjest kao uvjet omogućuje sudjelovanje u blaženstvu, »a ne obrnuto, što izgled na blaženstvo omogućuje etičku savjest.«⁵² Sistem slobode je moralni svijet (*regnum gratiae*) koji Kant naziva inteligibilnim te ustvari predstavlja jedinstvo.

Ovdje je potrebno istaknuti da ovaj princip jedinstva kao dio svjetske civilizacije i svake zajednice sa sudjelovanjem svih ljudi u njoj predstavlja ustvari princip jednakosti svih ljudi ili princip univerzalizacije, koji poput slobode fascinira kao princip samosvijesti. Riječ je o univerzalnoj povijesti jednakosti, u kojoj je napredak usmjeren prema napretku, običaji prema moralitetu, sloboda prema slobodi, uz prelazak povijesti u jednu svjetsku povijest. Jer

»... to jedinstvo vodi na osnovi općih zakona prirode neizostavno isto tako do svrhovitog jedinstva svih stvari koje sačinjavaju ovu veliku cjelinu, kao što ono prvo jedinstvo to čini po općim i nužnim zakonima morala, i tako ujedinjuje praktički um sa spekulativnim umom. Svijet se mora predočiti kao da je ponikao iz jedne ideje, ako treba stajati u suglasnosti s onom upotrebom uma bez koje bismo sami sebe smatrali nedostojnima uma, naime, s njegovom moralnom upotrebom koja se potpuno zasniva na ideji najvišeg dobra.«⁵³

Izražavajući nezadovoljstvo zbog toga što odgojitelji nisu upotrijebili sklonost uma mladih ljudi ka praktičkom razmatranju pitanja koja im se postavljaju, Kant smatra da bi odgojitelji trebali koristiti ovu sklonost da potaknu mlade ljude na istraživanje i analizu, posebno u vezi s moralnim pitanjima. Rasuđivanje vlastitih odgajanja u prvome se redu pokreće uspoređivanjem sličnih radnji i postupaka u različitim okolnostima, »kako bi uočili manji ili veći moralni sadržaj tih radnji«. Posredstvom slobodnog držanja uz moralnu postojanost dolazi se i do moralnog odgoja ostvarivog tek u samoodgoju. U tom smislu, Kant nadalje obrazlaže:

»A što je najvažnije, odgojitelji se sa sigurnošću mogu nadati da će češće vježbanje koje vodi tome da se dobro ponašanje upozna u svoj njegovoj čistoći i da se ono odobri, a da se, naprotiv, sa žaljenjem ili prijezirom primijeti čak i najmanje odstupanje od njega – premda je to dotle samo kao neka igra moći suđenja u kojoj se djeca međusobno mogu nadmetati – ipak ostaviti trajan dojam osobitog poštovanja, na jednoj, i gnušanja, na drugoj strani, što će već zbog navike da se takve radnje češće smatraju dostojnima odobravanja ili prijekora sačinjavati dobru osnovu za poštenje u budućem životu. Ja ih samo želim poštovati primjera takozvanih plemenitih (prezlaslužnih) radnji, kojima se toliko razbacuju naši sentimentalni spisi, te da sve položim samo na dužnost i vrijednost – koju čovjek u svojim vlastitim očima može i mora sebi dati pomoću svijesti o tome da dužnost nije prekršio. Jer ono što ide za praznim željama i čežnjama za nedostižnim savršenstvom proizvodi samo junake romana, koji se, budući da se suviše pouzdaju u svoje osjećanje za transcendentnu veličinu, oslobađaju zato promatranja obične i redovne dužnosti koja im onda izgleda beznačajno mala.«⁵⁴

Baveći se pitanjima moralnog odgoja, Otfried Höffe će najprije apostrofirati značaj Aristotelove *Nikomahove etike* i Kantove *Kritike praktičkoga uma* za »razboritost razboritih« i »pravednost pravednih«, pri čemu:

»Moral u širem smislu obuhvaća kako eudajmonističko umijeće življenja, tako i moral poopćivih maksima. Sposobnosti koje su mu potrebne za oba momenta čovjek sa sobom ne donosi rođenjem, niti ih spontano razvija istovremeno s biološkim odrastanjem. Kod čovjeka, tog ekstremnog goluzdravca koji na svijet dolazi s prilično nerazvijenim mozgom, razvoj koji je odlu-

čujući za moral u bitnome se odigrava nakon rođenja. Mnogo toga što čovjek tada nauči počinje pokazivanjem i oponašanjem. Zatim dolaze ciljani procesi učenja, koji se mogu pospješivati putem uzora iz povijesti ili putem književnih priča – ako postavljeni uzori nisu ‘romantično’ previsoki i nedostižni. [...] Oboje, odgoj za životno umijeće i za autonomni moral, prema svojem značenju pripadaju onome što je prilično životno važno. Na to je svatko pozvan.«⁵⁵

Kao jedan od suvremenih filozofsko-etičkih autoriteta, Höffe je u kantovskoj maniri poimanja odgoja uočio da sve »što je relevantno za odgajanje za životno umijeće važi i u odgajanju za autonomni moral«.⁵⁶ Prioritet je da se u općeljudskom odgoju oblikuje karakter u odnosu na pojedinačne radnje, pri čemu se u nadovezivanju na prirodne osjećaje gradi osjećaj za pravednost i empatiju.⁵⁷

Nakon predavanja o odgoju, 1777. godine na Sveučilištu u Königsbergu, Kant je 1803. objavio djelo *O pedagogiji (Über Pädagogik)*. Ovo je djelo dano u dva dijela, od kojih se prvi odnosi na *fizički odgoj*, a drugi na *praktički*, odnosno *moralni odgoj*. Shodno ljudskoj prirodi koja zahtijeva da bude obrazovana, Kant će u skladu s vlastitim etičkim pogledima kazati da je »čovjek jedini stvor koji mora biti odgajan«,⁵⁸ dok njegova umska priroda »hoće da svako stvorenje postigne svoju svrhu time što razvija sve sklonosti svoje prirode«.⁵⁹ Iz toga proizlazi i svrha obrazovanja koja se ogleda u kultiviranju ovih prirodnih predispozicija, smatrajući ih klicama koje su usađene u ljudsku prirodu uz posebno naglašavanje važnosti autonomije kao jedne od tih prirodnih sklonosti.

Kada je riječ o praktičkom odgoju, Kant daje prednost razvijanju spretnosti (*Geschicklichkeit*), iskustvu u ophođenju sa svijetom (*Weltklugheit*) i moralnosti (*Sittlichkeit*). Razvoj vještina poput čitanja i pisanja odvija se kroz kultiviranje, dok se iskustvo u interakciji sa svijetom oblikuje. Nalog slobodnog samoobavezivanja svoje uporište ima u savjesti, dočim se taj unutrašnji sudac drži glasa moralnog ega u razvojnim procesima. U tom kontek-

49

I. Kant, *Metafizika morala*, str. 281.

50

Treba napomenuti da je Kant itekako imao u vidu, koliko na logičkom, toliko i na epistemičkom planu, da je pojam odgoja širi od pojma obrazovanja.

51

I. Kant, *Metafizika morala*, str. 282.

52

I. Kant, *Kritika čistog uma*, str. 535. Kant ovdje pojašnjava da »samo blaženstvo, koje stoji u točnoj proporciji s moralnošću umnih bića, kojom se ona čine dostojnim njega, sačinjava najviše dobro jednoga svijeta, u kojem prema propisima čistoga, ali praktičkoga uma na svaki način moramo sebe zamisliti i koji je ustvari po svome karakteru inteligibilan jer nam čulni svijet, što se tiče prirode stvari, ne obećava neko takvo sustavno jedinstvo ciljeva i čiji se realitet može samo i jedino zasnivati na pretpostavci nekog najvišeg praosnovnog dobra, pri čemu samostalni um, opremljen svemoći jednoga najvišeg uzroka, zasniva, održava i ostvaruje, u skladu s najsavršenijom

svrhovitošću, sveopći poredak stvari, iako nam je taj poredak u osjetilnom svijetu duboko skriven«.

53

Ibid., str. 536.

54

I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 168.

55

O. Hefe [O. Höffe], *Umijeće življenja i moral*, str. 365.

56

Ibid.

57

Ibid, str. 366.

58

I. Kant, *Vaspitavanje dece*, str. 5.

59

Immanuel Kant, *Antropologija u pragmatičnom pogledu*, prev. Željko Pavić, Naklada Breza, Zagreb 2003., str. 204.

stu, unutar suvremenih istraživanja Höffe navodi istraživanje pod naslovom »LOGIK-Studie«, prema kojemu

»... već s četiri godine gotovo sva djeca (98 %) uvjereni su u to da se ne smije krasti. Najkasnije sa šest do osam godina većina vjeruje (85–95 %) da treba dijeliti i pomagati. Ovi nalazi pokazuju tri stvari. Prvo, koliko rano u dječjem razvoju nastaje moralna svijest, zatim koliko je ona raširena među djecom (skoro generalno) i, konačno, kolika je postojanost sadržaja ove svijesti. Sadržajna se uvjerenja ne razvijaju preko faza pokušaja i pogrešaka, nego vrlo brzo prelaze ‘u stadij istine’.«⁶⁰

Što se tiče etičkog ponašanja, moralnost ili čestitost odnose se na karakter pojedinca. Prema tome, ključna je smjernica za djelovanje iz dužnosti i prema dužnosti, dok se u odnosu na etičke dužnosti »moralna moć mora postavljati i procjenjivati prema zakonu koji kategorički zapovijeda, a ne prema iskustvenoj spoznaji koju imamo o ljudima kakvi jesu, dakle, prema moralnom rezoniranju – kakvi treba da budu u skladu s idejom čovječnosti.«⁶¹ Očuvanjem dostojanstva čovječnosti u vlastitoj osobi, pojedinac ispunjava dužnost prema sebi, što bi podrazumijevalo izbjegavanje poroka, ovisnosti i nevolja kojima bi se mogla naštetiti njegovu zdravlju i integritetu. U tom smislu Höffe upotrebljava sintagmu *moralno samouvažavanje*, čime se u vidu dobrobiti naglašava činjenica da jezgra moralne obaveznosti u vidu moralnog zakona formira vlastitu motivaciju. Ako je riječ o autonomnom moralu, »moralni odgoj smjera k moralnom samouvažavanju i autonomnoj slobodi.«⁶² Osim toga, treba imati u vidu da autonomija volje proizlazi iz moralnog određenja slobode. Volja predstavlja određenu vrstu kauzaliteta kod umnih bića, dok sloboda označava karakteristiku danog kauzaliteta koji mu omogućuje da djeluje neovisno o vanjskim uzrocima koji ga određuju.

Svoj *methodos*⁶³ unutar etičke didaktike u knjizi *Metafizika morala* Kant vezuje u prvom redu za vrlinu, za koju kaže da se ona najprije mora steći, pri čemu se »ne moramo pozivati na antropološka znanja iz iskustva.«⁶⁴ Naime,

»... moralna moć čovjeka ne bi bila vrlina kad ne bi bila proizvedena snagom odluke u sporu s tako moćnim suprotnim sklonostima. Ona je proizvod čistoga praktičkog uma, ako on u svijesti o svojoj nadmoći (iz slobode) stekne prevagu nad njima.«⁶⁵

Prema Kantu, nauk o vrlini je doktrina. Vrlina se može i mora naučiti jer to slijedi iz toga što nije urođena. Da bi se izvršavala pravila – potrebna je snaga, pri čemu se pukim učenjem čovjek ne može osposobiti niti za odgoj, niti za obrazovanje, već svoje ponašanje mora uskladiti s pojmom dužnosti. On se ovdje poziva na stoike koji su učili da se vrlina ne može naučiti samo pomoću pukih predodžbi dužnosti, opomenama, nego se mora kultivirati u samom čovjeku, uvježbavati. Čovjek ne može odmah ono što hoće ako nije prethodno okušao svoje snage i uvježbavao ih. Prema tome, odluka se mora donijeti odjednom i potpuno; beskompromisno u odnosu na samozahhtjev dužnosti, jer bi »nastrojenost (*animus*) pri kapitulaciji s porokom, da bi se on postupno napustio, po sebi bila nečasna, pa čak i poročna.«⁶⁶ Čovjekovo htijenje kao nastrojenost u tom slučaju ne bi moglo proizvesti nikakvu vrlinu koja ustvari počiva na jednom principu – *formalnom praktičkom principu čistog uma*, »prema kojem čista forma pomoću naših maksima mogućeg sveopćeg zakonodavstva mora sačinjavati najviši i neposredni određujući razlog volje, jedini mogući princip koji je prikladan za kategoričke imperativne, to jest za praktičke zakone (koji radnje čine dužnošću), i uopće za princip moralnosti, kako u rasuđivanju tako i u primjeni na ljudsku volju u njenom određivanju.«⁶⁷

Kant naglašava važnost zasnivanja moralnih *načela* na temeljnim pojmovima, umjesto na prolaznim prohtjevima, jer osnova morala mora biti čvrsta i povezana s pojmovima koji doprinose moralnoj vrijednosti i izgrađuju pouzdanje u sebe. Ako trebaju biti subjektivno praktički, tj. primjenjivi u praksi, oni se ne smiju ograničiti samo na objektivne zakone moralnosti. Umjesto toga, treba ih promatrati u kontekstu individualnosti svakog pojedinca. Stoga, »moralni zakon zahtijeva pokoravanje iz dužnosti, a ne iz naklonosti, koja se uopće ne može i ne treba pretpostaviti«. ⁶⁸ To ujedno korelira s Kantovom idejom čovječnosti, sa zakonom koji »mora učitelju pružiti smjernicu za njegovo odgajanje koja nikad ne nedostaje«. ⁶⁹ Slobodna i prosvjetiteljska aktivnost odlikava čovjeka kao umno biće koje u sebi nosi ideju čovječanstva, humanuma, čovjeka kao predstavnika čitavog ljudskog roda, kako je rekao i Karl Jaspers:

»Humanizam je u biti pitanje odgoja. On donosi omladini najdublje ljudske sadržaje u najčišćoj formi i najjednostavnijem sastavu.« ⁷⁰

Drugi princip na koji ukazuje Kant jest sistematičnost, a on je zasnovan na dva pristupa nastavi ili predavanju znanja učenicima, slušateljima:

»... predavanje može biti akroamatično, kad su oni kojima se drži puki slušatelji, ili erotematično, kad učitelj o onome što hoće naučiti svoje učenike ispituje njih; a ta erotematička metoda, opet, može biti ona kad on o tome ispituje njihov um, što je dijaloški način poučavanja, ili samo njihovo pamćenje, što je katehetski način poučavanja. Učitelj pomoću pitanja upravlja tijekom misli svog učenika tako što razvija u njemu obdarenost za izvjesne pojmove pomoću iznesenih slučajeva (on je babica njegovih misli); učenik koji pritom postaje svjestan da je kadar sam misliti prouzrokuje svojim propitivanjima (o nejasnosti ili sumnji suprotstavljenoj prihvaćenim stavovima) da učitelj, prema onom *docendo discimus*, i sam uči kako treba dobro pitati.« ⁷¹

Svoju etičku univerzalizaciju Kant prevodi iz nauka o vrlini u moralni katekizam, koji prethodi religijskom *katekizmu*. Vrlo je važno imati u vidu da se ovom prvom i najnužnijem *doktrinalnom* instrumentu nauka o vrlini mora

60

O. Hefe [O. Höffe], *Umijeće življenja i moral*, str. 369–370.

61

Esko Muratović, »Neki aspekti etike vrline u duhu moderne i savremene epohe«, *Almanah* 81–82, 2019., str. 146–147.

62

O. Hefe [O. Höffe], *Umijeće življenja i moral*, str. 367. Unutar iskustvenih znanosti, poput empirijske psihologije i razvojne pedagogije, do psihološko-moralnih principa – dobro promišljenih – nije se došlo empirijskim istraživanjem. Međutim, »odlučujući moment, moral, ne zasniva se na iskustvu, tako da ključno načelo ne može poteći iz iskustva. Moral je taj koji donosi to načelo, dok ga iz filozofije morala iskustvene znanosti samo razabiru.«

63

»Methodos – način, postupak, slijed, izvođenje ili put u spoznaji ili proučavanju; sadržajno i cjelovito obuhvaća termine 'metodika' i 'metodologija', sažimajući odgojno-nastavnu i epistemološko-logičku dimenziju

mišljenja.« Esko Muratović, »O hermeneutici kao metodi istorije filozofije«, *Matica* 50, 2012., str. 248.

64

I. Kant, *Metafizika morala*, str. 279.

65

Ibid.

66

Ibid.

67

I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 64.

68

Ibid., str. 171.

69

I. Kant, *Metafizika morala*, str. 282.

70

K. Jaspers, »O uslovima i mogućnostima jednog novog humanizma«, str. 630.

71

I. Kant, *Metafizika morala*, str. 280.

pristupiti kao cjelini koja se učenicima predstavlja, prenosi, predaje, i koju treba odvojiti, »jer se samo pomoću moralnih načela može napraviti prijelaz s nauka o vrlini na religiju jer bi inače njena ispovijedanja bila nečista«. ⁷² S druge strane, moralni katekizam, kao primarno učenje o dužnostima vrline, po svom se sadržaju razvija iz običnog ljudskog uma, koji uključuje potencijal čistog uma, »pa se samo treba prilagoditi didaktičkim pravilima prve pouke (prema formi)«. ⁷³ U ovom dijelu, Kant se u jednom momentu distancira od sokratovsko-dijaloškog pristupa poučavanju. Ovaj je nastavno-formalni princip spoznajno neprijemčiv

»... jer učenik čak ne zna ni kako treba pitati; prema tome je učitelj jedini koji pita. Odgovor, međutim, koji on metodske mami iz uma svoga učenika mora biti sastavljen u određenim, ne lako promjenjivim izrazima i sačuvan, dakle, povjeren njegovu pamćenju: u tome se katehetski način poučavanja razlikuje kako od dogmatskog (kad učitelj sam govori), tako i od dijaloškog (kada strane jedna drugu pitaju i jedna drugoj odgovaraju).« ⁷⁴

Dakle, iako ovdje treba imati u vidu religijski kontekst vjerovanja, ne treba izostaviti ovaj Kantov *princip bezodložnosti*, koji razumijevamo u svojstvu principa, koji je (u)dio njegova *moralnog apriorizma* kao prve instance u njegovoj moralnoj filozofiji odgoja.

U »Metodologiji čistoga praktičkog uma« um je tek kao *čisti praktički um* rasterećen od sebe samog, od nedoumica legaliteta ili moraliteta. On kaže:

»Pošto se mi, uz sve svoje nastojanje, u svom sudu ipak ne možemo sasvim osloboditi od uma, u vlastitim bi se očima neminovno morali pokazati kao nedostojni, izopačeni ljudi, čak i kad bismo pokušali sebe smatrati obeštećenima za to poniženje pred unutarnjim sudom time što bismo se naslađivali uživanjima što ih je, s naše strane prihvaćeni, prirodni ili božanski zakon, na osnovi naše zablude, povezao s mehanizmom njihove policije, koja bi se ravnala samo prema onome što čovjek čini, ne brinući se za motive zašto to čini.« ⁷⁵

Ako praktički um ima legitimnost da nas vodi, to znači da ne bismo trebali smatrati postupke obaveznima samo zato što su propisani od strane božanstva. Umjesto toga, radnje bismo trebali smatrati obaveznim zato što smo sami kroz svoje unutarnje prosuđivanje prepoznali potrebu da ih činimo. Bavljenje slobodom unutar smisleno-cjelovitog jedinstva koje se gradi na osnovi principa uma, u biti nas, prema Kantu, dovodi do shvaćanja da smo u suglasju s božanskom voljom samo ako smatramo svetim moralni zakon kojem nas uči um na osnovi prirode naših radnji. Služenje toj volji znači unapređivanje onoga što je najbolje za nas, za druge i svijet uopće. Ova filozofska perspektiva stavlja naglasak na razumijevanje i unapređenje moralnosti kroz vlastito razmišljanje i suglasnost s principima uma, pri čemu Kant naglašava da se moralne radnje trebaju provoditi iznutra, vođene praktičkim umom. ⁷⁶

Dakle, u Kantovoj *Kritici čistoga uma* kontinuirano se naglašava da čisti um zaslužuje priznanje zbog svoje praktičke primjene, što se teorijski konkretizira u *Kritici praktičkoga uma*, jer on povezuje naše spoznaje nedostupne najvišoj spekulaciji s našim najvišim interesom koji se reflektira u svim Kantovim djelima na određen način. Odgojem se kao javnim i individualnim dobrom djetetu ostavlja prostor u kojemu ono ne samo zasniva svoje radnje iz poimanja dužnosti, već i djeluje iz dužnosti. Stoga je odgoj nužnost i jedan od najviših ljudskih interesa, ako ne i najviši, i to moralni odgoj koji se, u Kanta, s teorijskog plana reflektira na praktičko-moralno-etički apriorizam.

4. Umjesto zaključka

Kantov etički naum nije usmjeren na uspostavljanje normativne etike, niti na fundiranje novog morala, nego na ispitivanje vrijednosti ljudskog, moralno-etičkog rezoniranja u svojstvu ispravno-održivog odgoja i iz njega efikasno proishodećeg obrazovanja. Naime, njegovo se istraživanje ne fokusira na predmete htijenja, nego na stvarne svrhe čovjekova djelovanja. Utvrđivanjem prisutnosti umskih principa *a priori* moralnog djelovanja zarad ostvarivanja ljudskog djelovanja (odgoja), utvrđuje se, s obzirom na predmet htijenja, apriorni praktičko-sintetički karakter uma. Prema tome, koliko u kritičkom istraživanju, spoznaja je u i moralnom djelovanju.

Veza čistog spekulativnog uma s čistim praktičkim umom je nužna i bez nje bi um zapadao u proturječnosti sa samim sobom, upravo kao što Kant čvrsto povezuje odgoj s etikom, smatrajući da odgoj omogućava i prati razvoj etičkog ponašanja iz dužnosti. Iako se ovaj proces odvija kroz slobodu, jer djetetu treba pružiti slobodu od samih početaka odgoja u najranijem uzrastu, omogućujući mu da shvati kako samostalno može postići svoje ciljeve, s druge strane, on također priznaje da određena prisila i disciplina doprinose tome da dijete nauči koristiti vlastitu slobodu. Kant nije bio protiv strogosti u odgoju, nego je vidio mogućnost razvoja slobode u ljudskom biću kroz razvoj umskog pristupa svijetu života, prosvjetiteljski vjerujući u mogućnost odgoja čovjeka. Vjerovao je da će i svaka nova generacija dati doprinos u usavršavanju čovječanstva kroz svoj razvoj i znanje, tim više što je putem odgoja moguće osigurati sve aspekte pojavnosti praktičkog uma.

Međuodnos odgoja i etike ključan je za postojanje etičnosti u djelovanju iz dužnosti jer odgoj igra bitnu ulogu u oblikovanju etičkih postupaka iz dužnosti, a svi ti procesi odvijaju se putem slobodne volje. Stoga se može reći i da je neophodan uvjet nastanka transcendentale filozofije bila Kantova istraživačka fokusiranost na ljudske moći, ne samo onakve kakve jesu – neiskvarene, već i kakve mogu biti – izgrađene odgojem.

Sve nam to kazuje da je Kantovo shvaćanje odgoja najbliže povezano s njegovim poimanjem dužnosti. Isto tako, njegova je ideja da odgoj ima ključnu ulogu u razvijanju moralne svijesti i sposobnosti djelovanja iz dužnosti. Time se uspostavlja čvrsta veza između razumske refleksije, apsolutnih moralnih normi, pojma dužnosti i odgoja. U tom kontekstu – sloboda dana djetetu omogućava mu ne samo da razvija vlastitu sposobnost razumijevanja i poštivanja moralnih normi, već i čini bitnu ulogu u održivosti odgojno-obrazovnog procesa. Sloboda nije sloboda od svih ograničenja, nego sloboda koja proizlazi iz moralnih principa koji, između ostalog, služe za uspostavljanje održivog i unapređujućeg odgoja. U skladu s idejom moralnog odgoja stoji i Kantov optimistički humanizam s vjerom da će svaka nova generacija doprinijeti perfektiranju čovječanstva, a odgojem se razvijaju vlastiti moralni kapaciteti i sposobnosti djelovanja prema moralnim principima, čime se pridonosi općem moralnom napretku društva i čiji se dometi reflektiraju na mnoge sfere druš-

72
Ibid., str. 280–281.

73
Ibid., str. 281.

74
Ibid.

75
I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, str. 166.

76
Usp. I. Kant, *Kritika čistog uma*, str. 538.

tvenih, kulturnih, ekonomskih i uopće civilizacijskih postignuća zasnivanih na moralnom odgoju, samorazumljivo proishodećih za obrazovanje. Moralni odgoj koji vodi potpunom ostvarenju morala odnosi se na uvježbavanje slobodnog držanja, pri čemu legalnost može biti trenirana, dok je za postizanje moralnosti potrebno nešto više. Samo onaj tko djeluje časno, pošteno, predušretljivo i hrabro, čak i tamo gdje nema »straha od nadanja« nekoj dobrobiti, postiže vrstu vrline koja odgovara svrhovitom poimanju morala. Kant je bio svjestan da čovjek u moralnom smislu nema potpunu savršenost, nego se usavršavanjem kroz procese odgajanja i obrazovanja uvijek iznova usuglašava ukupnost čovjekovih stanja i postignuća kao živototvornih težnji u punoći i smislenosti ljudskog postojanja.

Esko Muratović

**Kant's Epistemics in the Light of Ethical Universalism
and Moral Apriorism of His Philosophy of Education**

Abstract

The aim of this study is to point out the essential aspects and significance of Kant's epistemology in the light of the ethical universalism and moral a priori of his philosophy of education. In fact, a new reading of Kant's work should methodologically and critically re-examine and then evaluate not only the central categories of his epistemology and his deontic-ethical universalism in the light of the axiomatics of his morally oriented philosophy of education, but also the possibility of a different approach to the meaning of the scope of his philosophy, which is still reflected today in many spheres of social, political, economic, cultural, and civilizational dynamics - precisely through the prism of education. It should be pointed out that the theses should be consistently developed on the path from the critique of pure (theoretical) reason to the critique of practical reason, in order to arrive at ethical-categorical views and assertions that culminate in a moral and life-oriented concept of education and the educational system that necessarily follows from it.

Keywords

Immanuel Kant, education, morality, pure theoretical reason, pure practical reason, ethics, freedom, free will, virtue